

УДК 821.161.2-1.09 Українка

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/44-2-22>

Ірина МЕЛЬНИЧУК,
orcid.org/0000-0002-5146-9453
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української філології
Маріупольського державного університету
(Маріуполь, Донецька область, Україна) *i.melnychuk@mdu.in.ua*

Олена ЄВМЕНЕНКО,
orcid.org/0000-0002-6602-1176
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української філології
Маріупольського державного університету
(Маріуполь, Донецька область, Україна) *o.evmenenko@mdu.in.ua*

КУРТУАЗНО-ЛИЦАРСЬКИЙ ДИСКУРС У ПОЕТИЧНОМУ ПРОСТОРІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У статті розглядається куртуазно-лицарський дискурс у поетичному просторі Лесі Українки. З'ясовується своєрідність трансформації лицарсько-куртуазного дискурсу у площині творів Лесі Українки, особлива увага приділяється образу лицаря крізь призму понять «обов'язок», «честь» і «обітниця», аналізуються світовідчуття і ціннісні орієнтири лицарів епохи Середньовіччя, робиться спроба виокремити основні культурні, біографічні та символічні пласти феномену лицарства.

Епоха Середньовіччя з її лицарсько-куртуазним культурним дискурсом належала до кола зацікавлень письменниці разом з античністю та раннім християнством. Леся Українка мала вичерпні знання про середньовічну культуру і лицарську літературну традицію, сюжети, мотиви й образи якої вдало трансформувала вона у площину своїх творів.

Смисловим центром поезії «Бранець» постає образ лицаря, втілений через такі основні концепти, як «обов'язок», «честь», «обітниця». Трагедія героя полягає в неможливості проявити свою відвагу, мужність і стати в обороні вітчизни, бо він полонений, який дав слово, тому тримати його є справою честі.

У поемі «Ізольда Білорука» авторкою декларується несумісність пристрасті з субстанціональними умовами життя, її дія як хаотичної сили, що руйнує соціальний космос, має природнім наслідком трагічну загибель героїв, які страждають, і тільки у смерті вони можуть поєднатися остаточно.

Пов'язаним з концептами Любові та Смерті постає також триптих Лесі Українки «Королівна», що зображує кохання королівни до вбогого лицаря, що помирає. Письменниця демонструє королівну як етичний ідеал, вона гідно, гордо відстоює свій вибір – кохання до бідного лицаря. Для неї неважливо, що кажуть люди, як вона виглядає в їхніх очах, на усі застороги свого обранця головна героїня знаходить аргументи, силу яких скріплює передусім її внутрішня впевненість, налаштованість, а вже потім статусна приналежність.

Леся Українка завжди була взірцем дотримання моральних цінностей, притаманних класичному лицарському кодексу честі. Її метою було донести наступним поколінням важливість виховання в людині якостей, якими були наділені лицарі Середньовіччя.

Ключові слова: лицарство, куртуазно-лицарський дискурс, Середньовіччя, Леся Українка.

Iryna MELNYCHUK,
orcid.org/0000-0002-5146-9453
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Philology
Mariupol State University
(Mariupol, Donetsk region, Ukraine) *i.melnychuk@mdu.in.ua*

Olena YEVMENENKO,
orcid.org/0000-0002-6602-1176
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Philology
Mariupol State University
(Mariupol, Donetsk region, Ukraine) *o.evmenenko@mdu.in.ua*

COURTLY AND CHIVALROUS DISCOURSE IN LESYA UKRAINKA'S POETIC SPACE

The article examines the courtly and chivalrous discourse in Lesya Ukrainka's poetic space. The originality of the transformation of chivalrous-courtly discourse in the space of Lesya Ukrainka's works is clarified, special attention is paid to

the image of a knight through the prism of the concepts of “duty”, “honor” and “promise”, worldviews and values of medieval knights are analyzed, the attempt is made to single-out cultural, biographical and symbolic layers of the phenomenon of chivalry.

The Middle Ages with its chivalrous and courtly cultural discourse belonged to the writer's interests along with antiquity and early Christianity. Lesya Ukrainka had a comprehensive knowledge of medieval culture and chivalrous literary tradition, the plots, motives and images of which she successfully transforms into the sphere of her works.

The semantic center of the poem “Prisoner” is the image of a knight, embodied through such basic concepts as “duty”, “honor”, “promise”. The tragedy of the hero is the impossibility to show his courage, bravery and to defend the homeland, because he is a prisoner who gave his word, so keeping it is a matter of honor.

In the poem “Isolda Beloruka” the author declares the incompatibility of passion with the substantial conditions of life, its action as a chaotic force that destroys the social space, has a natural consequence of the tragic death of suffering heroes, and only in death can they finally unite.

Related to the concepts of Love and Death is also Lesya Ukrainka's triptych “Korolyvna”, which depicts the queen's love for a poor dying knight. The writer demonstrates the queen as an ethical ideal, she defends her choice – love for the poor knight – with dignity and pride. It doesn't matter for her what people say, what she looks like in their eyes, the protagonist finds arguments for all the warnings of her chosen one, the strength of which is held together, first of all, by her inner confidence, attitude, and only then by status.

Lesya Ukrainka has always been an example of observance of moral values inherent in the classical knightly code of honor. Her purpose was to convey to the next generation the importance of bringing-up in a human the qualities that were endowed with the knights of the Middle Ages.

Key words: chivalry, courtly and chivalrous discourse, Middle Ages, Lesya Ukrainka.

Постановка проблеми. Актуальним наразі є відстоювання стійких моральних якостей, прищеплених лицарям, яких не вистачає сучасному суспільству, щоб захищати своє життя, права і гідність. Саме епоха Середньовіччя створила соціальний і моральний ідеали, прагнучи наблизитися до нього в житті: мужній, сильний, хоробрий, вірний і великодушний лицар, що не зраджує своєму слову навіть за умови загрози життю, що поклоняється тій, кого любить. Власне, і релігійні уявлення Середньовіччя виявляють себе як інтегровані в ідею лицарства: подвиг на полі битви архангела Михаїла мислиться як перше чинне діяння воїнської та лицарської доблесті. Архангел Михаїл постає як родоначальник лицарства; воно ж – як воїнство земне та лицарство людське, являючи собою земний образ ангельського воїнства, що береже престол Господень.

Лицарська ідея прагне бути й етичним ідеалом: середньовічний світогляд високо поціновує тільки той життєвий ідеал, який співвідноситься з благочестям і добродійністю. Саме такими рисами – благочестям і пристойністю, стриманістю і вірністю – був наділений образ ідеального лицаря.

Тут виявляє себе чуттєве підґрунтя воїнської доблесті: вихід за межі власного егоїзму у тривожну атмосферу життєвого ризику, захоплення доблестю бойового побратима, захват, що дарують вірність і самозречення. Власне, це аскетичне переживання і є тією основою, на якій вивершується лицарський ідеал, що тяжіє до шляхетного образу людської досконалості, напружене прагнення прекрасного життя, що надихало митців наступних епох.

Аналіз основних досліджень. Приваблювала ця епоха і Лесю Українку. Дослідження теми лицарства в її творчості зустрічаємо у статтях Н. Коробкової, Є. Мітевої, О. Кучеренко, Т. Горанської.

У монографії «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій» Оксана Забужко зазначає: «Леся Українка є для нас таким зацілілим останнім свідком – самовидцем і трубадуром загиблої кількастолітньої культури українського лицарства» (Забужко, 2007: 396). У роботі О. Забужко розглядає окремі твори Лесі Українки крізь призму лицарства і констатує факт, що феномен лицарства у творчості поетеси загалом залишається поза увагою дослідників.

Мета статті – з'ясувати своєрідність трансформації лицарсько-куртуазного дискурсу у площині творів Лесі Українки. Приділити особливу увагу образу лицаря крізь призму понять «обов'язок», «честь» і «обітниця». Проаналізувати світовідчуття і ціннісні орієнтири лицарів епохи Середньовіччя та виокремити основні культурні, біографічні та символічні пласти феномену лицарства.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи лицарсько-куртуазний дискурс у поетичному просторі Лесі Українки, необхідно звернутися до окремих творів авторки, які звеличують один із найблагодійніших людських типів.

Зростаючи в освіченій і благородній родині, Леся Українка цікавилася історією, культурою Середньовіччя, лицарською ідеологією, про що свідчить її поезія «Мрії». Її приваблювала доба мужніх воїнів, лицарських турнірів, але найбільше вона поважала не таємничих принців й королівен, не пихатих переможців, а тих, хто навіть під загрозою смерті не хотів здаватися: «погляд мій спускався нижче, /на того, хто, розпростертий, /до землі прибитий списом, /говорив: “Убий, не здамся!”» (Українка, 2021: 183). Можливо, саме в них вона вчилася великої мужності, яка потім так потрібна була їй у житті, щоб боротися з власною недугою та різними негараздами.

Епоха Середньовіччя з її лицарсько-куртуазним культурним дискурсом належала до кола зацікавлень письменниці разом з античністю та раннім християнством. Леся Українка мала вичерпні знання про середньовічну культуру і лицарську літературну традицію, сюжети, мотиви й образи якої вдало трансформує вона у площину своїх творів.

Смисловим центром поезії «Бранець» постає образ лицаря, втілений через такі основні концепти, як «обов'язок», «честь», «обітниця». Майстерно відтворено історичне тло – реалії європейського середньовіччя XIV–XVI, період перманентних війн між Італією та Францією. Справжній лицар не боїться смерті, він хоробрий і відважний, завжди всіма силами намагається захистити рідну землю і всі удари приймає гідно. Він боявся заплямувати честь і осоромити звання, безславна смерть від отрути суперечить лицарським уявленням про доблесть і славу. Але страшнішим для лицаря-звитязця є ворожий полон. Так у полон до французьких загарбників потрапляє італійський лицар Габріель ді Кастельнеро.

Хоча французи шанобливо ставляться до Габріеля, поважаючи його лицарський стан, він переживає трагедію батьківщини, яку плюндрують вороги, і в будь-який момент, побачивши загрозу, готовий кинутися на захист рідного краю. Але дійсність повертає його у Францію, де він у полоні. Італійський лицар заздрить «безщасним бранцям, що Венеція держала у своїх страшних темницях» (4, с. 300), тому що їх у неволі тримають товсті мури глибоких колодязів, а не лицарський обов'язок. Габріель здався на слово Бярдові, той не обмежує його свободи, проте зламати слово, що його дано було навіть ворогові, – безславити себе навечно. Трагедія героя полягає в неможливості проявити свою відвагу, мужність і стати в обороні вітчизни, бо він полонений, який дав *слово*, тому тримати його є справою честі.

Леся Українка до обіцянок, що давала сама, ставилася дуже серйозно. У листі до матері, розповідаючи про співпрацю з журналом, вона зазначає: «На жаль, я мала необережність пообіцяти їм ще одну річ, а ти знаєш, як я релігійно ставлюся до обітниць, кому б вони не були дані» (Забужко, 2007: 440). «Це і є класичний лицарський кодекс честі...» (Забужко, 2007: 473). Отже, дотримання обітниць свідчить про високий рівень морального розвитку і духовної культури.

Окремої уваги потребує лицарсько-куртуазний дискурс поеми «Ізольда Білорука», написаної Лесею Українкою за мотивами низки куртуазних романів, що ретранслюють давню кельтську легенду про Тристана та Ізольду. Пригоди та

геройські вчинки приводять славного лицаря Тристана в Ірландію, де йому впадає в око пишна Ізольда Злотокоса.

Серед різних чеснот, які культивувало середньовічне лицарство, однією з найголовніших була вірність і відданість васала своєму сюзерену. Тристан був взірцем усіх лицарських чеснот і тому, хоча у нього в серці вже були зародки кохання до Ізольди, рушає з наміром чесно виконати доручення свого короля. Помилково випивши з келиха вічного кохання чарівний напій, який везла Ізольда, лицар до кінця життя переживає пекло. Він борсається між двома великими почуттями, однаково сильними: між вірністю своєму покровителеві та своїм вічним, але завжди забороненим коханням.

Проте з усього розмаїття сюжетних колізій, що їх пропонує корпус романів про Тристана та Ізольду, Леся Українка обирає історію взаємин лицаря з іншою Ізольдою, Білорукою, з якою Тристан знайомиться, перебуваючи у розлуці з коханою.

У своєму романі нормандський трувер Тома детально описує вагання Тристана перед одруженням та муки совісті після весілля. Автор вміє майстерно подати душевні вагання і внутрішню суперечливість, навіть певну парадоксальність почуттів, зокрема змішання любові, ревнощів, образи і туги, які Тристан відчуває після розлуки з Ізольдою, цього зачарованого кола переживань у зв'язку з одруженням Тристана, до якого він вдається з метою вилікувати кохання шлюбом. Тристану здається, що Ізольда забула його і насолоджується шлюбом з Марком, досада і гіркота тягнуть за собою спробу зненавидіти кохану. Проте ненависть так само мучить, як мучило і кохання, спасенна байдужість є недосяжною. Він ніби закохується у другу Ізольду, але лише через бажання вилікуватися від кохання до першої, проте втеча від скорботи тільки загострює скорботу, а присутність другої Ізольди посилює любов до першої. Дебатуються суперечності між правами кохання і суспільними обмеженнями, жалістю і честю, душею і плоттю.

Таким чином утверджується концепція кохання як фатальної і руйнівної сили, відносно якої основні дійові особи, тобто Тристан, Ізольда, Марко, а також дружина Тристана, Ізольда Білорука, постають як жертви. Те, що тут зображується саме трагедія індивідуальної пристрасті, підкреслюється власне невдалим одруженням героя: спільність імен Ізольди Білорукої та Ізольди Злотокосої разом з неможливістю для Тристана забути в обіймах дружини свою коханку і навіть виконувати подружній обов'язок – все це вказує на безнадійність такої заміни за наявності

індивідуальної пристрасті. Несумісність пристрасті з субстанціональними умовами життя, її дія як хаотичної сили, що руйнує соціальний космос, має природнім наслідком трагічну загибель героїв, які страждають, і тільки у *смерті* вони можуть поєднатися остаточно.

Подібне твердження знаходимо й у теорії Дені де Ружмона. Філософ зазначає, що сюжет Тристана та Ізольди являє собою куртуазний міф, який ілюструє екзальтовану любов-страждання трубадурів, за якою приховане потаємне тяжіння до смерті.

Нерозривно пов'язані між собою концепти Любові і Смерті, власне *Любові в Смерті*, зустрічаємо у письменниці ще у поемі «Одержима», де і для Міріам, і для Месії Любити – означає здатність Померти, покласти своє життя на олтар Любові – до людства або до особистості.

Ізольда Білорука Лесі Українки на противагу своїй сонцесяйній суперниці красива нестримною, але таки «жалобною» красою: чорне волосся, глибокі чорні очі, пронизливий голос. Її краса корелюється з концептами «горе», «одчай», «пекло»: «і чорна, мов те горе, / була її коса. / Хороші в неї очі / і темні, мов одчай, – / хто гляне в теє пекло, / то забуває рай» (Українка, 2021: 542). Намагання змінити зовнішність через чари Моргани і – як відповідь – Тристанова зрада сповнюють чорнотою, темрявою і душу Ізольди: «Хоч зникла тьма з очей моїх, / зате лягла на душу. / Ти чорний камінь там поклав, – / повік його не зрушу» (Українка, 2021: 546).

Так само чорною для Тристана стає звістка про чорні вітрила корабля, що мав би привезти кохану. Для нього це – кінець земного страждання, Тристан помирає. І переможницею почуває себе героїня: незважаючи на сонцесяйне кохання усього життя до Злотоконої, у вічності Смерті Тристан залишається з нею, Ізольдою Білорукою: «Ізольдо Злотоконоса, Бог розсудить, / чий був Тристан, чи твій, чи, може, мій, / та бути з ним аж до його сконання / дісталось-таки мені самій» (Українка, 2021: 548). З нею відбулося його сходження у Смерть, її чорна коса стане йому за жалобне покривало.

Пов'язаним з концептами Любові та Смерті постає також триптих Лесі Українки «Королівна», що зображує кохання королівни до вбогого лицаря, що помирає. Можна відзначити, що тут ми стикаємося зі своєрідним перевертанням письменницею традиційної гендерної ієрархії. Ініціативу вибору, яка зазвичай надавалася чоловікам, проявляє саме героїня. Такі прояви інверсії узвичаєних гендерних ролей, коли сильна жінка опиняється у центрі драматичного конфлікту, можна вважати характерною рисою художнього світу письменниці.

На перший погляд, вибір героїні може видаватися сумнівним. Її коханий – «вбогий лицар без спадку», який помирає не від ран, отриманих доблесно у чесному двобої, а у власному ліжку, вдома, вражений підступно зрадницькою зброєю.

Беручи до уваги лицарський середньовічний кодекс, маємо певне спокійне, прохолодне ставлення до благ матеріального характеру. До числа лицарських чеснот належала також щедрість: лицарю непристойно було бути скупим, не повинен він був і сам керувати справами свого господарства – це вважалося низьким заняттям, недостойним людини благородного походження. Власне, до багатства лицар мав ставитися як до тимчасового набутку – здобич після вдалого походу отримувалася для того, щоб бути щедро розтраченою на пишні учти та бенкети, турніри, багаті подарунки для васалів. Лицаря не бентежить його вбогий стан, більше – негероїчна, безславна смерть та те, що кохана, власне та, якій за статусом належить багрянниця і корона, згубила себе, поєднавшись із нерівнею.

Проте саме високий стан королівни дає їй можливість зневажливого ставлення до питання матеріального багатства. Її не валять пишні убори, вона воліє вбратися у простий темний одяг, аніж у багрянницю і корону, у тих самих простих темних шатах, без серпанку, з непокритим волоссям з'являється вона і серед пишного вбраного королівського двору на останній аудієнції. Її почуття не вимірюється обсягом статків та маєтків обранця: «я не звикла продавати/свого серця за червінці» (Українка, 2021: 511).

Лицарський етос середньовіччя полягає в тому, що певна стилізована, піднесена зарозумілість породжує честь, яка закладає основи буття благородної людини. Якщо для середніх та нижчих прошарків середньовічного соціуму рушійною силою ставали власні інтереси, то *гордість* бачиться як головна рушійна сила аристократії. Вважалося, що серед глибоких людських почуттів вона є найбільш придатною для перетворення на чесність, патріотизм і совість, оскільки горда людина потребує самоповаги, і щоб її отримати, вона старається її заслужити.

У «Королівні» на усі застороги свого обранця головна героїня знаходить аргументи, силу яких скріплює передусім її внутрішня впевненість, налаштованість, а вже потім статусна приналежність.

Авторка демонструє королівну як етичний ідеал, вона гідно, гордо відстоює свій вибір – кохання до бідного лицаря. Для неї неважливо, що кажуть люди, як вона виглядає в їхніх очах. Королівна на похованні не бачить нікого, окрім коханого. Також вона оберігає в собі це почуття до лицаря, не виставляючи його напоказ. Її

внутрішня напруженість і стриманість різко контрастує з подекуди істеричною поведінкою інших дівчат: Не тремтить серпанок чорний,/ що вкрива її обличчя,/ і горить спокійним світлом/ у руці воскова свічка./ По кутках дівчата плачуть,/ а в юрбі йдуть поговори:/ «Он ота його кохала...»/ «Он ота вінка втерля...»/ «Он ота босоніж бігла/ і ловила за стремена...» (Українка, 2021: 513).

Вона боронить себе від пліток та інтриг, сте-реже тасмницю та чистоту почуттів. Кохання для королівни – сакральне. Про правильність її цінніс-них орієнтирів свідчить і остання сцена у королів-ському палаці, де придворні очікують покарання непокірної доньки суворим батьком. Але натомість королівна чує слова підтримки і любові: «...забри-нів старечий голос:/ «Ти прийшла, кохана доню?/ Сядь, спочинь, моя дитино...» (Українка, 2021: 514). Проте саме батькова доброта позбавила героїню, яка трималася ціною неймовірного морального зусилля, останніх сил, і у королівських палатах «загостили жаль і туга» (Українка, 2021: 514).

Висновки. Отже, провідним у творчості Лесі Українки є розуміння лицарства як обов'язку і обітниці. Відповідно до куртуазних засад, пору-шення обіцянки і недотримання обов'язку іденти-фікуються як злочин.

Думка про те, що лицарю не відома зрада, чітко репрезентована у всіх ліричних творах Лесі Укра-їнки, присвячених добі Середньовіччя. Лицарство – це благородство, хоробрість і милосердя. Тож сис-тема лицарських цінностей у ліричних творах Лесі Українки здебільшого піддається ідеалізації.

Леся Українка завжди була взірцем дотримання моральних цінностей, притаманних класичному лицарському кодексу честі. Її метою було доне-сти наступним поколінням важливість виховання в людині якостей, якими були наділені лицарі Середньовіччя. Тому у своїй поетичній спадщині вона висвітлювала такий психологічний портрет «лицаря без страху і догани», який визначається фундаментальними категоріями лицарсько-шля-хетського кодексу: воля, честь (котра цінувалася вище від життя), відвага, право й обов'язок, зви-чай, присяга, вірність (не лише родові, отому предківському спадкові, який задається нащад-кам як моральний імператив для наслідування і посідання, але водночас який має бути обраний свідомо, як результат «свободи волі», а не пасив-ної даності, а й передовсім сакральній інстан-ції – народові та Богові) і служіння (ця ідея задається родовою традицією “noblesse oblige” (походження зобов'язує).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. 2-е вид., виправл. Київ : Факт, 2007. 640 с.
2. Коробкова Н. К., Мітева Є. М. Тема лицарства та образ лицаря в поезії «Бранець». *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету: збірник*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 31. С. 59–62.
3. Ружмон Дені де. Любов і західна культура. Пер. з франц. Ярина Тарасюк. Львів : Літопис, 2000. 304 с.
4. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів: у 14 томах. Том 5. Поетичні твори. Ліро-епічні твори. Ред. О. Вісич, С. Кочерга; упоряд., комент., С. Романов, О. Кицан, М. Моклиця та ін. Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021, 928 с.

REFERENCES

1. Zabuzhko O. Notre Dame d'Ukraine: Ukrainka v konflikti mifolohii. [Notre Dame d'Ukraine: Ukrainian woman in the conflict of mythologies]. 2-e vyd., vypravl. Kyiv: Fakt, 2007. 640 p. [in Ukrainian].
2. Korobkova N. K., Mitieva Ye. M. Tema lytsarstva ta obraz lytsaria v poezii “Branets” [The theme of chivalry and the image of a knight in the poetry of “Prisoner”]. *Naukovi zapysky Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu: zbirnyk* [Scientific notes of the International Humanities University: a collection]. Odesa: Vydavnychiy dim “Helvetyka”, 2019. Vyp. 31. pp. 59–62 [in Ukrainian].
3. Ruzhmon Deni de. Liubov i zakhidna kultura. [Love and western culture]. Per.z frants. Yaryna Tarasiuk. Lviv: Litopys, 2000. 304 p. [in Ukrainian].
4. Ukrainka Lesia. Povne akademichne zibrannia tvoriv: u 14 tomakh. Tom 5. Poetychni tvory. Liro-epichni tvory. [Complete academic collection of works: in 14 volumes. Volume 5. Poetic works. Lyrical and epic works] Red. O. Visych, S. Kocherha; uporiad., koment., S. Romanov, O. Kytsan, M. Moklytsia ta in. Lutsk: Volynskiyi natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky, 2021, 928 p. [in Ukrainian].